

HÜRUFİ POEZİYADAKI “ƏNƏLHƏQ” İDEYASININ “QURANI-KƏRİM”Ə İSTİNADLARI

Akif MƏMMƏDOV,

BSU-nun dosenti, pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: *poeziya, Qurani-Kərim, kamil insan, surə, ayə, təriqət, ideya, Allah, hürufi, müqəddəs kitab*

İslam tarixində çoxlu təriqətlər mövcud olmuşdur. Bu təriqətləri birləşdirən ümumi cəhətlərdən biri onların hamısının öz ideyalarını, fikirlərini əsaslandırmaq üçün “Qurani-Kərim”ə istinad etmələridir. Lakin istinad zamanı Müqəddəs Kitabın təfsirində, şərhində müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. İkincisi, islami təriqətlər eyni zamanda “Müəyyən elmi konsepsiyaya söykənən dini-fəlsəfi baxışlar sistemi olmaqla bərabər, bədii düşüncəyə, ədəbi fikrə və bütövlükdə söz sənətinə də ciddi şəkildə təsir göstərmişdir” [3,17]. Belə təriqətlərdən biri də **hürufilikdir**. Hürufiliyin əsasları Fəzlullah Nəimi Astrabadinin daha çox "Cavidannamə" və yaxud "Cavidane-Kəbir", "Vəsiyyətnamə" "Məhəbbətnamə", "Ərşnamə" adlı əsərlərində öz əksini tapmış, vətəni Azərbaycan olsa da, Şərq dünyasında qısa zamanda geniş yayılmışdır. Təriqətin daha çox coğrafi məkanı əhatə etməsində, özünə çoxlu tərəfdar qazanmasında, uzun müddət yaşamasında, sözsüz ki, İ. Nəsimi poeziyasının əvəzsiz rolu olmuşdur. Bu poeziyanı hürufi əsaslarının bədii inikası da adlandırmaq mümkündür. Fəzlullah Nəiminin hürufiliyin fəlsəfi əsaslarını əks etdirən şeirləri olsa da, onlar farsca yazıldığından o qədər də geniş yayıla bilməmişdir. İ. Nəsiminin lirikası orta əsr türkcəsində olduğu üçün daha çox populyarlıq qazanmışdır. Ona görə də biz tədqiqat obyektini kimi İmadəddin Nəsimi poeziyasından örnəklərə xüsusi diqqət yetirəcəyik.

Məlumdur ki, hürufilik təriqətində, eyni zamanda hürufi poeziyada **insana** xüsusi qiymət verilir, **kamil insan** bütün mövcudatdan uca dəyərləndirilir, hətta

Allah hesab edilir (ərəbcə “ənəlhəqq” - “mənəm Allah”), Müqəddəs Kitabda Allaha aid edilən sifətlər incana şamil edilir:

Töhfəyəm, pakizə cövhər, laməkanın xasıyam,

Aləmül-qeybəm, vücudam, həm anın dəryasıyam.

Həm kəlamam, ayətəm, həm müshəfəm, səb’ülməsan,

Həm mənəm tövhidi-bürhan, pirimin mövlasıyam. [9,108]

Beytlərdə: İnsan **töhfə** - Allahın hədiyyəsi, **pakizə cövhər** - müqəddəs cövhər, **laməkanın xası** - məkanı bilinməyən əsas (“laməkan” – Allaha aid edilən əlamətlərdən biridir), **aləmül-qeyb** - qeyb aləmi, **vücud** – mövcud olan, həm də bu mövcudluğun dəryası, **kəlam** – söz; **ayət** - əlamət, nişanə; **müshəf** – hərfi mənada “səhifələr”, yazıya alınmış, kitab şəklinə salınmış “Qurani-Kərim” nəzərdə tutulur; **səb’ülməsani** – yeddi qoşalar, Quranın “Fatihə” surəsi nəzərdə tutulur; **tövhidi-bürhan** – Allahın birliyinin dəlili; pirimin mövlası – *burada* mürşidimin havadarı hesab edilir. Və yaxud:

Həm **Məsihəm**, həm **Skəndər**, həm mənəm **abi-həyat**,

Həm həyati-Xızr buldum, **çəşmey-i-heyvan** mənəm!

Həm mühitü həm kənaram, həm **sədəf, dürdanəyəm**,

Həm bu **bəhrin gövhəri**, həm **gövhəri-ümman** mənəm! [9,86]

Bu, məlum məsələdir ki, Nəsiminin lirikasında “MƏN” sözü, ümumiyyətlə, İNSAN mənasında işlənmişdir. Nümunədə insan həm dünya mülkü, həm dünyanın özü, həm Allahın məkanı, həm məkanın özü, həm İsa Məsih, həm İsgəndər, həm dirilik suyu axtaran Xızır, həm dirilik suyu (abi-həyat, abi-heyvan), həm dəryadan çıxan sədəf, həm də sədəfin içindəki gövhər (dürdanə) və s.hesab edilir.

Və yaxud:

Zatına **həyyü baqi** demişlər bu cövhərin,

Şol kim, bizim-cahanımız olmuş bu canımız.[9,14]

“Həyyü baqi” – “əbədi qalan”, “həmişə mövcud olan” deməkdir. “Quran-Kərim”də bu, Allaha aid olan əlamət kimi deyilir: “Allah, Ondan başqa ilah yoxdur, (əbədi) Yaşayandır, (bütün yaratdıqlarının) Qəyyumudur (Bəqərə surəsi, 255-ci ayə). Nəsimi isə, göründüyü kimi, bunu insana şamil edir.

Sənsən, ey surəti-Allah ilə rəhman, məscud,

Qılmayan səcdə sana, div ilə şeytan demişəm.[9,96]

(Ey Allahın surəti, rəhman (“rəhman” – Allaha aid edilən əlamət – rəhm edən), səcdə olunan (məscud), bu, sənsən, yəni insandır. Sənə səcdə etməyəne div və şeytan demişəm. Sonuncu beytdə Nəsimi müqəddəs kitabda xəbər verilən İblisin insana səcdə etməməsi hadisəsinə işarə edir). Aşağıdakı beyt də təxminən eyni məzmunudur:

Üzünə əhli-nəzər surəti-rəhman dedilər,

Oxuyanlar bu kəlamüllahı Qur’an dedilər [9,132]

Hürufiliyə, hürufi poeziyaya görə, **bəşər övladının belə ali məqamda** tutulmasının **“Qurani-Kərim”dən qaynaqlanan hansı əsasları, dəlilləri** var?

1. İnsanın yaradılışı haqqında Müqəddəs Kitabdakı ayələrdə birbaşa buyurulmasa da, hədisi-şəriflərdən belə məlum olur ki, mütləq həqiqət olan Allah-təala lövhiməhfuzda ilk olaraq insanın adını qeyd etmişdir və digər mövcudatı isə bəşər övladına xatirən xəlq etmişdir. Aşağıdakı ayə dolayısı ilə buna işarədir:

“Yer üzündə olanların hamısını sizə görə xəlq edən, sonra göyə tərəf yönəlib onu yeddi qat göy edən Odur. O, hər şeyi bilir” (Bəqərə surəsi, 29-cu ayə).

Məhəmməd (s.) peyğəmbərin dilindən deyilən bu cür hədislər də məşhurdur:

“Biz ilk sonuncularıq» və yaxud: “Adəm su ilə palçıq arasında ikən mən nəbi idim”. Başqa bir hədisdə isə Allahın varlığı, mövcudatı islam peyğəmbərinə xatir yaratdığı vurğulanır: “Əgər sən olmasaydın, fələkləri yaratmazdıq” [3, 23]

Nəsimi lirixsasında isə bu fikir belə ifadə olunur:

Ümmühat ilən nə var abaya olmasa xələl,
Aləmi təhqiqə baxsan, cümləsindən əqdəməm [9,85]

Və ya:

Simruğ quşuyuq iki cahanın,
Olduq səbəbi yerin, səmanın. ...
Sən ki o deyilsən, əmr ediblər:
Səndən ötrü yarandı aləm... [9, 117]
Lövhə qələm çalınmadan **elmi-lüdəndə** var idi,
Elmini zahir etməyə zir ilə bu zəbər nədir? (9,147)

Şair lövhə deyəndə “lövhi-məhfuz”u nəzərdə tutur. “Lövhi-məhfuz” – “mühafizə olunan, qorunan lövhə” deməkdir və din alimlərinin şərhinə görə o, Allah tərəfindən qorunur və indiyə kimi olmuşları və bundan sonra olacaqları özündə əks etdirir. “Elmi-lüdən” və ya “elmül-lədün” isə “Allah vasitəsilə vəhy ilə verilən elm” mənasındadır. “Bu, məkasib, yəni kəsb edilən yox, əta olunan, Allah lütfü ilə bağışlanılan elmdir ki, tam və kamil ağıl-idrak sahibi olan peyğəmbərlərə, vəlilərə və seçilmiş iman sahiblərinə verilir. Onu oxumaq, öyrənmək və təcrübə ilə, kitablardan əldə etmək mümkünsüzdür. Həqiqi irfan əhlinə elmül-lədündən pay götürmək xoşbəxtliyi nəsim olmalıdır” [3, 19] Nəsimi deyir ki, hələ lövhi-məhfuz yazılmazdan əvvəl insan elmi-lüdəndə var imiş və insanı ifadə etmək üçün bu qədər yazı-pozuya ehtiyac yoxdur.

2. “Qurani-Kərim”ə görə, Allahü təala insanı **yaradılmışların hamısından üstün** xəlf etmişdir: “Həqiqətən, Biz ona yer üzündə hökmranlıq verdik və hər şeyin yolunu ona öyrətdik (Kəhf surəsi, 84-cü ayə); “Sənin Rəbbin mələklərə: “Mən yer üzündə bir canişin (birinin yerində oturan, hökmdarı əvəz edən) bərqərar edəcəyəm!”– dedikdə, onlar: “Biz Səni həmd-səna ilə təriflədiyimiz və Səni müqəddəs tutduğumuz halda, Sən orada fəsad törədib qan salacaq bir kəsmi yerləşdirəcəksən?”– söylədilər. O dedi: “Şübhəsiz ki, Mən sizin bilmədiklərinizi bilirəm!” (Bəqərə surəsi, 30-cu ayə). Allah insanı özünə ən

yaxın və ən şərəfli xilqət kimi yaratmışdır. Quranın Qaf surəsindəki “And olsun ki, insanı Biz yaratdıq və nəfsinin ona nə vəsvəsə etdiyini də Biz bilirik. **Biz ona şah damarından da yaxınıq!**” (16-cı ayə) ayəsi də bu fikri təsdiq edir.

Hürufi poeziyada da, Müqəddəs kitabda deyildiyi kimi, “nəfsinin vəsvəsəsi”nə boyun əyməyən kamil insan vəsf olunur:

Mərhəba, insani-kamil, canımın cananəsi,
Aləmin cismi sədəfdir, sənmişən dürdanəsi? [9,49]

3. “Qurani-Kərim”ə görə, Xaliq insanın digər varlıqlardan üstünlüyünü sübut etmək üçün ona əşyaların adlarını öyrədir: “(Allah) Adəmə bütün(şeylərin) adlarını öyrətdi. Sonra onları mələklərə göstərüb dedi: “Doğru danışanlarsınızsa, bunların adlarını Mənə deyin! Onlar dedilər: “Sən pak və müqəddəssən! Sənin bizə öyrətdiklərimdən başqa bizdə heç bir bilik yoxdur! Həqiqətən, Sən Bilənsən, Müdriksən!”(Bəqərə surəsi, 31, 32-ci ayələr) “(Allah) dedi: “Ey Adəm, bunların adlarını onlara bildir!” O, bunların adlarını onlara bildirdikdə (Allah) dedi: “Mən sizə demədim ki, göylərdə və yerdə olan qeybi, aşkara çıxartdığınızı və gizli saxladığınızı bilirəm?” (Bəqərə surəsi, 33).

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, bu ayələrdəki “ad, isim”, ümumiyyətlə, “söz” mənasında işlənir. (Hürufilərdə sözə yüksək dəyər verildiyindən Nəsimi yaradıcılığında onun vəsfi xüsusi önəm daşıyır) Aşağıdakı beytlərdəki “əsma” (isimlər, adlar) sözü məhz qeyd etdiyimiz ayələrə işarədir:

Gər bəyan edəm sana **əsmayi-ruhəfzamızı**,
Çün Məsiha seyr edərsən aləmi-balamızı [9, 33]

(Əgər ruh yüksəldən adlarımızı, kəlamlarımızı sənə bəyan etsəm, İsa-Məsih kimi göyə qalxmağımızı seyr edərsən)

Adəmi-xakidən **əsma** öyrənənlərdir mələk,
Divin əsli od idi, öyrənmədi **əsmamızı**. [9,33]

(Mələklər torpaqdan yaranan Adəmin adlarını öyrənənlərdir, divin (İblisin) əsli od olduğundan (oddan yarandığından) kəlamlarımızı öyrənmədi)

Andan **əsmə** oxuduq, **əsməyi-küll** derlər bizə,

Qəm degil div ər müsəlləm tutmasa də'vamızı. [9,33]

(Ondan (Allahdan) ismlər (əsmə) öyrəndik (burada “oxuduq” – “öyrəndik” mənasındadır), ona görə bizə “əsməyi-küll”, yəni sözlərin cəmi deyirlər. Burada Nəsimi kainatın, o cümlədən insanın söz vasitəsilə (kon - yaran) xəlf olduğunu nəzərdə tutur)

Gəl sən andan **elmi-əsmə** öyrən, ey dil, lacərəm,

Aləm içrə gör müqabil bu tamam ə'zamızı [9, 33]

(Xülasə, ey ürək, gəl sən ondan (Allahdan) adlar elməni (elmi-əsmə) öyrən, bütün əzalarımızı (bədən üzvlərimizi) dünya üzrə sözə müqabil gör)

Ə'madır ol kim, **əlləməl-əsməyi** bilmədi,

Bu ismi-ə'zəmi oxu kim, şərhidir kəbir [9, 127]

(O adam kordur ki, adların əlamətlərini bilmədi, ulu adları (“ismi-əzəm” həm də Allahın adlarına deyilir) öyrən ki, onların şərh böyükdür, mürəkkəbdir)

4. Müqəddəs kitabda byurulduğu kimi, Allah insanı yaratdıqdan sonra **mələkləri ona səcdə etməyə dəvət edir**. Mələklərin hamısı insanın ondan üstün yaradıldığını dərk edərək rəbbin əmrinə tabe olsalar da, İblis bundan imtina edir. Mələklərin səcdəyə dəvəti, bundan imtinaya görə İblisin cəzalandırılması (Allah dərğahından qovulması) da Xaliqin insana verdiyi ali məqama işarədir: “Bir zaman Biz mələklərə: “Adəmə səcdə edin!”– dedikdə, İblisdən başqa (hamısı) səcdə etdi. O imtina edib təkəbbür göstərdi və kafir oldu” (Bəqərə surəsi, 34). “Sizi xəlf etdik, sonra sizə surət verdik, sonra da mələklərə: “Adəmə səcdə edin!”– dedik. İblisdən başqa (hamısı) səcdə etdi. O, səcdə edənlərdən olmadı” (Əraf surəsi, 11-ci ayə). “(Allah) dedi: “Mən sənə əmr etdikdə sənə səcdə etməyə nə mane oldu?” (İblis) dedi: “Mən ondan daha

üstünəm. Çünki Sən məni oddan, onu isə palçıqdan yaratmısan!” (Əraf surəsi, 12-ci ayə)

İ. Nəsimidə bu ayələr özünün bədii inikasını aşağıdakı formada tapır:

İblis əzəli lə'nət olub lə'nətə qaldı,
Lə'nət sözünü dünyada **şeytan** dəxi bilməz.[9, 10];
Kim ki, sücud eyləmədi hüsnünə,
Divi-lə'in olduvü şeytanımız. [9, 12];
Göydəki cümlə **məlaik** adəmə qıldı sücud,
Həq-təaladan gör anın bunca izzü cahını [9, 44];
Sücuda gəlmədi **şeytan**, hidayət bulmadı nura,
Sənə hər kim sücud etdi, ana həqdən sənə gəldi [9, 36];
Səcdə edənlər mələkdir adəmə, ey adəmi,
Səcdə qıl ixlas ilə, ta görəsən simamızı [9, 33] və s.

5. Allah insanı gözəl xəlq etmişdir. “Qurani-Kərim”in “Tin” surəsində göstərilir ki, xaliq insanı çox gözəl biçimdə yaratmışdır: “Biz insanı ən gözəl surətdə yaratdıq!” (Laqad khalaqna al-insana fee **ahsani taqweem**) (Tin surəsi, 4-cü ayə). “Ən gözəl surət” birləşməsinin ərəbcə qarşılığı olan “**əhsəni-təqvim**” ifadəsi Nəsimini lirikasında tez-tez işlədilir, çox vaxt İnsanın üzü “əhsəni-təqvim” hesab edilir:

Səcdə etməz isən **əhsəni-təqvimə** görücek,
Həq fəzlivü həq surəti-rəhman olamazsan [9,37]
(Əgər əhsəni-təqvimə, yəni insana, insanın üzünə səcdə etməsən, həqiqətin fəzli, ucalığı ola bilməzsən)

Surəti çün **əhsəni-təqvim** imiş,
Səndə zühur eylədi sübhanımız. [9, 12]
(İnsanın surəti **əhsəni-təqvim** imiş, onda sübhanımız zahir oldu, göründü)

Sürətin **əhsəni-təqvimü** üzün qiblə imiş,
Bu sözə “yox” deyəninin adını heyvan demişəm. [9, 96]
Əhsənül-təqvimi inkar eylər imansız fəqih,

Şol əzazilin ki, adın həq dedi şeytan, budur! [9, 159]

6. Yuxarıdakı nümunələrdə İnsanın məxluqatın ən alisi hesab edilməsinin Müqəddəs kitabda öz ifadəsini necə tapdığını nəzərdən keçirdik. Lakin hürüfilər bir qədər də irəli gedərək Xalqla Məxluqu, Allahla İnsanı eyniləşdirir, “**ənəlhəq**” (mən Allaham) ideyasını irəli sürürdülər. İnsanı Allah hesab edən bu fikrin kökü VIII əsrdə yaranıb formalaşan sufiliyə gedib çıxır. Elə sufi-hürüfilərin təqibinə - Həllac Mənsuru, Fəzlullah Nəimini və İmadəddin Nəsimini edama gətirən səbəb də daha çox bu ideya ilə bağlıdır. Hürufi poeziyada istənilən qədər “ənəlhəq” sözü və ya insanın Allah olmasının müxtəlif formada ifadəsinə rast gəlmək mümkündür. Nəsimidən bir neçə örnək alaq:

Sirri-ənəlhəq söylərəm aləmdə, pünhan gəlmişəm,

Həm həq derəm, **həq məndədir**, həm xətm-i-insan gəlmişəm [9, 23];

Əzəldən içmişəm cami-səqahüm,

Anınçün söylərəm hər dəm **ənəlhəq**. [9, 103];

Eylədi çün bu Nəsimi faş **ənəlhəq** sirrini,

Dönmədi, eşqin yolunda əhdü peyman göstərər [9, 145]

Bəs bu fikrin, bəçər övladının Allahla eyniləşdirilməsinin Müqəddəs Kitaba istinad edən əsasları hansılardır?

Əvvəla, “Qurani-Kərim”də tez-tez insanın Allaha dönüşü bildirilir. Buradan çıxış edərək panteistlər, o cümlədən hürüfilər də belə hesab edirdilər ki, insan mütləq varlıq olan Allahdan qopmuş zərrələrdir və nəticə etbarilə son dönüş Ona olacaqdır: “O kəslər ki, onlara bir müsibət üz verdikdə: “Biz, Allaha məxsusuq və Ona da qayıdacağıq!”– deyirlər” (Bəqərə surəsi, 156-cı ayə); “Onlar dedilər: “Şübhəsiz ki, biz Rəbbimizə qayıdacağıq” (Əraf surəsi, 125-ci ayə); “Onlar dedilər: “Zərər yox, biz (onsuz da) öz Rəbbimizə qayıdacağıq” (Şuəra surəsi, 50-ci ayə); “Şübhəsiz ki, biz Rəbbimizə qayıdacağıq” (Zuxruf surəsi, 14-cü ayə)

Şübhəsiz ki, Nəsimi də:

Zilli-sanidir saçın, **inna ileyhür-raciun**,

Qül kəfanın afitabı xoş məani göstərir [9, 145] -

beytindəki birinci misrada ”**inna ileyhür-raciun**” (həqiqətən, biz onun tərəfinə qayıdacağıq) deyəndə məhz yuxarıdakı ayələrdə ifadə olunan fikri əsas tuturdu. **İkincisi**, “Qurani-Kərim”in insanın yaranışından bəhs edən ayələrində deyilir ki, Allah-təala insanı – Adəmi palçıqdan yaratdı və **öz nəfəsindən ona ruh** verdi: “Mən ona biçim verib Öz ruhumdan üfürdüyüm zaman siz ona səcdə edin!” (Hicr surəsi, 29); “Sonra onu düzəldib müəyyən şəklə salmış və ona Öz ruhundan üfürmüş, sizə qulaqlar, gözlər və ürək vermişdir. Siz necə də az şükür edirsiniz! (Səcdə surəsi, 29)

Nəsiminin aşağıdakı beytləri bu ayələrdəki fikirlə həmahəngdir:

Mən məndə həqqi buldum, həqqəl-yəqin həq oldum,

Uyxuda qaldı münkir nəqşü xəyal içində [9, 66]

Həm **həqin sən məzhərisən** la şərikü bigüman,

Səndədir nuri-təcəlli ərşü kürsi həm nəsim. [9, 94]

Deməli, əgər Allah insanı xəlv edərkən ona öz ruhundan üfürmüşdürsə, adəm övladının ruhu, canı elə Allahın nəfəsidir, Allahın özüdür: insanın cismani mövcudluğu (bədəni) yox olduqda ruh qalır ki, o da Allaha məxsusdur:

Faili-mütləqəm, həqəm, həqilən,

Kimə bilməz, nə bəyyinatiləyəm [9, 119]

Hürifilərin düşüncəsinə görə, tənə (bədəni) tərək edən can (ruh) Allaha qovuşur:

Əridi iliyim, sındı sümüyüm,

Tənimdən can gedər, yarım, səninçün [9, 311]

Orta əsrlərdə dini cəhalətin hökm sürdüyü, insanın alçaldılaraq hökmdarların köləsi hesab edildiyi bir dövrdə İnsana belə yüksək, ali qiymət vermək son dərəcə

mütərəqqi bir ideya idi. Hökmlərin, ideyaların “Qurani-Kərim”ə istinad etməsi isə onların inandırıcılığını təmin edir, təriqəti kütləviləşdirir, həm də hürufilərin təqibdən qurtarmasına kömək edirdi.

Ədəbiyyat

1. “Qurani-Kərim”. Nəriman Qasımoğlunun qələmilə. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1993, 364 səh.
2. “Müqəddəs Quran”. <http://www.quran.az/1/t2> (Z. Bünyadov – V. Məmmədəliyev və Əlixan Musayevin tərcümələri)
3. Babayev Yaqub. Təriqət ədəbiyyatı: sifizm, hürufizm. Bakı: Nurlan, 2007, 132 səhifə
4. Əlibəyzadə Elməddin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ən qədim dövrlər), Bakı: Qarabağ nəşriyyatı, 2009, 882 səhifə
5. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Məsul redaktor Yusif Ziya Şirvani. Bakı – Azərb.EA-nın nəşriyyatı, 1967, 1036 səh.
6. Fəxrəddin Salim (Baxşəliyev). Milli yaddaş sistemində ürafan və təsəvvüf. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 462 səhifə
7. <http://az.islam.az/news/a-12140.html>
8. Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərləri, iki cilddə, I cild, “Lider nəşriyyat”, Bakı – 2004, 346 səhifə
9. Nəsimi İmadəddin. Seçilmiş əsərləri, iki cilddə, II cild, “Lider nəşriyyat”, Bakı – 2004, 378 səhifə
10. Təsəvvüf tarixi. Bakı – 2011. 368 səhifə
11. Türkşə tefsir. Muhemmed Esed
(http://www.kuran.gen.tr/?x=s_main&kid=31&sid=1&y=s_middle)